

Műhelytanulmányok 146.

2022. november

Farkas Péter

VILÁGGAZDASÁGI KORSZAKVÁLTÁSBAN VAGYUNK

MT

ELKH Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok 146. (2022) 1–31. 2022. november

Világgazdasági korszakváltásban vagyunk

Szerző:

Farkas Péter

nyugdíjas főmunkatárs

ELKH Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

email: farkas.peter@krtk.hu

Minden itt kifejtett vélemény és következtetés a szerző sajátja, mely nem minden esetben tükrözi az ELKH KRTK, illetve a Világgazdasági Intézet kutatóinak véleményét

ISBN 978-963-301-721-0

ISSN 1417-2720

Világgaazdasági korszakváltásban vagyunk

Farkas Péter¹

Összefoglaló

Miért gondolom úgy (másokhoz hasonlóan), hogy a globális kapitalizmus felhalmozott ellentmondásai miatt kényszerű működési mód változáshoz érkezett, sőt, már sok éve megkezdődött az átmenet az új formába? S miért hiszem azt (sokakkal ellentétben), hogy nem a zöld forradalom, nem az inkluzív fejlődés a legnagyobb kihívás a globális kapitalizmus jövője szempontjából, hanem a termelő ágazatok átlagos profitszintjének emelése, akárcsak fenntartása? A 2008-as pénzügyi válság utáni évtized, majd a Covid-válság formációs változásainak elemzése után felvillantom néhány fontos szakértő közgazdász és globális gazdasági intézmény változóban lévő nézeteit. Végül a jelenlegi világgaazdasági helyzetet figyelembe véve próbálom nagy kontúrokban felvázolni a lényegében már elkezdődött válságszakasz utáni kapitalista modell néhány várható jellemzőjét.

JEL: F01 Global Outlook, F02 International Economic Order and Integration

Tárgyszavak: kapitalizmus, globalizáció, korszakváltás

Bognár József akadémikus, a Világgaazdasági Kutatóintézet akkori igazgatója, világgaazdasági korszakváltásról beszélt a hetvenes évek első felétől. Tudta, hogy a kapitalizmus akkori súlyos válsághelyzetén csak úgy lendülhet tovább, ha megváltoztatja működési módját. Nem egészen úgy történt, ahogy várta, de erről majd e cikk végén...

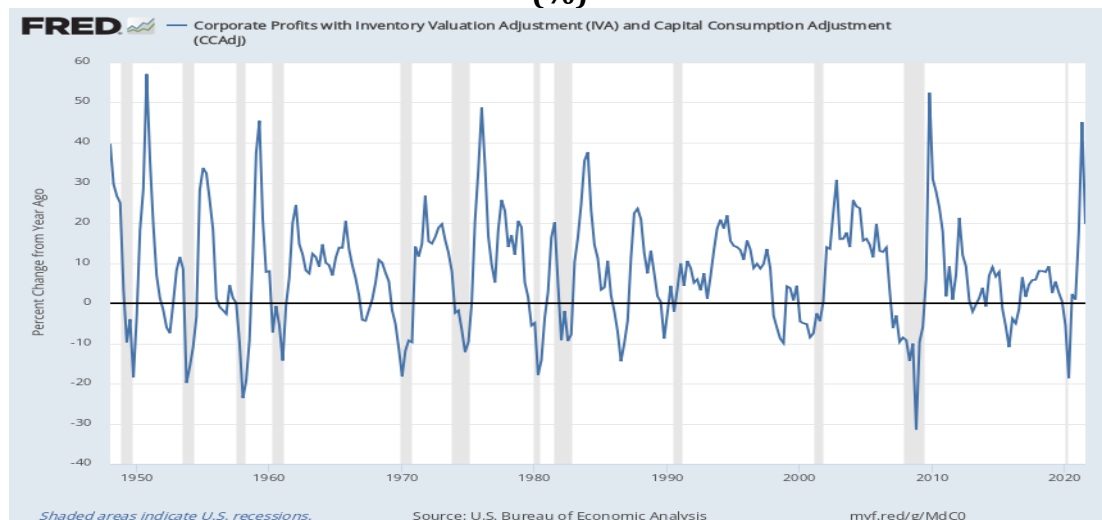
¹Farkas Péter nyugdíjas főmunkatárs, ELKH Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgaazdasági Intézet, Tóth Kálmán utca 4, H-1097 Budapest, Hungary. Email: farkas.peter@krtk.hu

A 2010-es évek „szekuláris stagnálása” és a globális kapitalizmus változó működési módja

A 2007-2009-es (pénzügyi) válságot követő 2010-es évtized igen lassú gazdasági növekedést hozott, különösen a fejlett centrumországokban. Mi volt az oka a „szekuláris stagnálásnak”²? Szerintem a teljes gazdasági összeomlás megelőzését szolgáló jelentős **állami mentőcsomagok: a monetáris és fiskális lazítás lefékezte azt a marxi-schumpeteri „teremtő pusztítást”,** amely a korábbi válságok során félresöpörte a gyengébb cégeket. A piaci (túl)kínálat így gyorsan helyreállt, ezért a profitok, ezzel az átlagos profitráták – melyek a gazdasági válságok előtt és alatt mindig a mélybe zuhannak – csak kevésbé regenerálódtak a 2010-es években a kilábalás során, lásd az 1. sz. grafikont.

1. sz. grafikon

A profitráta növekedési ütemének ingadozása az USA-ban (1947-2021) (%)



Megjegyzés: A szürke csíkok a recessziós időszakokat mutatják.

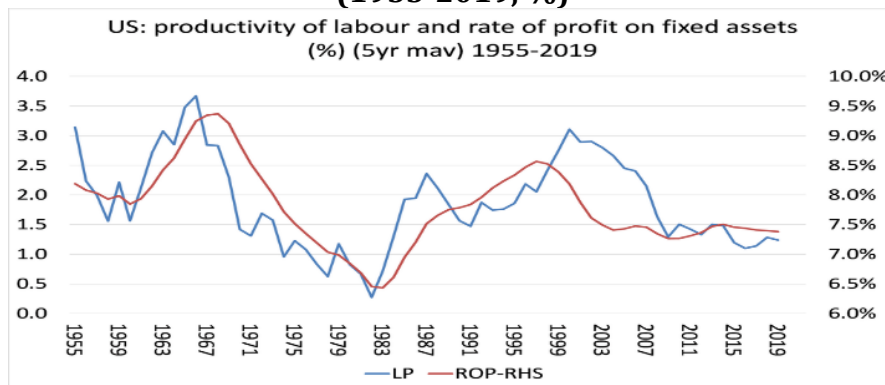
Forrás: FRED Economic Data/1

A szóban forgó évtized lassú globális gazdasági növekedése elsősorban éppen azzal magyarázható, hogy a konjunktúraciklus elakadt, az azt meghatározó, egymással erősen pozitív korrelációban lévő három gazdasági mutató kedvezőtlenül alakult. A

² Ezt a kifejezést a mélyválságok után sok évig elhúzódó depressziós, stagnáláshoz közeli időszakokra alkalmazzák. (A legtöbb esetben ez a konjunktúrahullám-szakasz csak 1,5-2 évig szokott tartani.) A makroökgazdászok először az 1929-ben kezdődött Nagy Válság esetében, majd az 1975 utáni évekre, végül a 2008-as recessziót követő évtizedre alkalmazták (Secular Stagnation, 2022).

profitráta történelmileg alacsony szintre esett, emiatt a beruházások és a termelékenység is, s végül ezek folyamányaként a GDP növekedési üteme tovább csökkent az előző évtizedekhez képest. (A profitok és a termelékenység történelmileg alacsony szintjét, valamint együttmozgását az USA példáján illusztrálja a 2. sz. grafikon.)

2. sz. grafikon
**A munkatermelékenység és az állótőkére számított adózott profit
növekedési üteme az USA-ban
(1955-2019, %)**



Megjegyzés: 1. LP: munkatermelékenység növekedési üteme. Baloldali skála. A teljes tényezőtermelékenység hasonlóan, kb. évi 1-1,5 %-os ütemben nőtt az USA-ban és a fejlett országokban a tízes években. 2. ROP: Állótőkére számolt profitráta éves növekedési üteme. Jobboldali skála. 3. Évente számított 5 éves mozgóátlag.

Forrás: Roberts, 2021.

Egyébként a fejlett országok beruházási rátája az 1970. évi 28 %-ról mára 21-22 %-ra esett, a globális ráta pedig 27-ről 25 %-ra (UNCTADSTAT/1). Szomorú következmény, hogy az alacsony jövedelmezőség miatt a 4. ipari forradalom jelentős technikai vívmányai csak fékezetten, kevés ágazatban épültek be a termelés forradalmasításába. Márpedig **a termelés lassú technikai fejlődése – háttérében a beruházásokat kevésbé ösztönző, alacsony profitszintekkel, és az ezeket fékező társadalmi működési móddal együtt – rendszerszintű strukturális változásokért kiált!**

Hogy is van ez?

Most új (globális) vagy módosult gazdasági-társadalmi működési rendre volna szükség a magasabb jövedelmezőség, a jobb konjunktúra, a termelés technikai fejlődése érdekében? **Na de az átmenet a módosult formációra már megkezdődött legalább a Nagy Pénzügyi Válság óta! A mai kapitalizmus már nem (egészen) a korábbi négy**

évtized neoliberális „washingtoni konszenzusz” elvei szerint működik! (S közben továbbra is jórészt a laissez faire-t piadesztálra emelő közgazdaságtant tanítják az egyetemeken...)

A 2010-es évek globális kapitalizmusának fontosabb új (egymásba is átmenő) rendszerfontosságú elemei szerintem a következők: az állandósult állami mentőcsomagok és a(z újra) határozottabb strukturális politika, sőt az iparpolitika részleges rehabilitálása; a folyamatosan expanzív pénz- és költségvetési politika; az alacsony, sőt negatív alapkamatok rendszere; a pénzügyi spekuláció szerepének jelentős növekedése még a termelő vállalatok portfóliójában is; a pénzügyi luftballon (tőzsdék, állampapír-árfolyamok, kriptopiacok stb.) további jelentős felfúvódása és a portfóliójövedelmek részarányának és szintjének gyors emelkedése; a nemzetközi étékláncokba szerveződött munkamegosztás rendszerének megerősödése; az elsősorban USA által kezdeményezett újprotekciónizmus térhódítása; a profitszerű jövedelmek adójának csökkentése; nem utolsósorban az országok és társadalmi osztályok közötti jövedelmi- és esélykülönbségek gyors növekedése, a létbizonytalanság erősödése a „középrétegek” számára is stb.

Ugyanakkor – miközben a felsoroltak közül nemegy maga is növeli a bizonytalanságot – **mindezeknek megvannak a rendszerszintű rizikót növelő járulékos következményei.** Első az országok, cégek, önkormányzatok, családok ismert fokozódó eladósodása. Az azonban kevésbé tudott, hogy különösen veszélyes az adósságaikat csak negatív kamatok, állami támogatások segítségével törleszteni tudó „zombicégek” arányának folyamatos növekedése. 14 fejlett ország átlagában ma már kb. 20% az arányuk (Banerjee and Hofmann, 2020). A társadalmi bizonytalanság erősödésével függ össze a szélsőjobboldal, az erőszak, a geopolitikai hidegháborús feszültségek, fenyegetések erősödése, sőt az új, világháború veszélyét felidéző meglegháború. A legújabb csapdahelyzetet a végül 2020-ban és 2021-ben végtelenen túlpörgetett likviditásnövelés okozta, ami már hosszú évek óta súlyos inflációval fenyegetett. Na de ne menjünk az újabb események elé!

Visszatérve a korábbi gondolatsorhoz, **a következtetés adott: a 2007-2009-es válság után ugyan bekövetkeztek kényszerű, a globális gazdasági rend**

fenntartását, működőképességét szolgáló rendszerszintű működésbeli változások, de ezek sem tudták az értéktermelést, a gazdasági aktivitást a konjunktúraciklus ezúttal elhúzódó pangási szakaszából a magasabb jövedelmezőség, a prosperitás szakaszába lendíteni az elmúlt évtized folyamán.

A konjunktúraciklus tehát lényegében elakadt a recessziót közvetlenül követő (a legtöbb esetben legfeljebb 1,5-2,0 évig tartó) pangás stádiumában, vagy a stagnáláshoz közeli helyzetben. **Egyfajta rendszerválság fennmaradt**, melyet a nyugati szakirodalomban széles körben szekuláris stagnálásként elemeztek még a FED-hez közeli neoliberális közgazdák is (pl. Greenspan, 2016).

A covidos válság formációs következményei

2019 második felében globális lassulás kezdődött (pl. Németországban, az USA-ban), feltehetően az éppen „aktuális”, kb. 10 évenként jelentkező ciklikus recesszió kezdeteként. Ehhez adódott a Covid-válság 2020 koratavasától, mely a lezárásokkal hatalmas ütésnek bizonyult. A 2020-as mélyrecesszióból azonban gyors kilábalást hozott a korábban soha nem látott mértékben felpörgetett mentőcsomagok tömege (ezeknek 80%-át a fejlett tőkesországek valósították meg, s 2020-ban a GDP-jük 8, 2021-ben 6%-át tette ki (Gaspar et al., 2021). Ennél is szélesebb hatású a korábbiaknál ugyancsak lazább monetáris politika. Illusztrációként egy megdöbbentő példa: az Egyesült Államokban a forgalomban lévő pénzmennyiség, nevezetesen az M2, 2020 eleje és 2021 vége között 40 %-kal nőtt (FRED Economic Data/2, 2022).

A 2021. évi fellendülésnek azonban – ma már mindannyian tudjuk – nagy ára lett. A hirtelen, a korábbiak többszörösére növelt állami programok, a csúcsra járatott pénznyomdák, állami kötvényvásárlások és a lakossági szubvenciós extrajövedelmek immár hiperlikviditást okoztak. A hirtelen megugrott kereslethez képest sok gazdasági szegmensben elégtelennek bizonyult a termelés, a kínálat és a szállítási kapacitás. **A kínálati hiány és a piacra ömlő hatalmas pénztömeg együttesen évtizedek óta nem tapasztalt magas inflációt gerjesztett 2021-ben és 2022-ben.** Hihetetlen, de csak az olyan kiemelkedő neok Keynesiánusok jelezték előre a várható rendkívüli áremelkedést, mint pl. Roubini, Stiglitz, s ők voltak azok, akik – a központi bankoktól eltérően – a kezdetektől hirdették, hogy ez az infláció nem ideiglenes. Hazánkban Inotai András

beszélt évek óta erről a várható fejleményről. Ő azt is hangsúlyozta jogosan, hogy az államadósságok elinflálásának érdeke is közre fog játszani az áremelkedés megindításában.

Itt jegyzem meg, hogy a mentőcsomagok és kinyitott pénzcsapok segítségével létrejött hirtelen gazdasági fellendülés 2020 végétől ugrásszerűen növelte a profitokat, de 2021 közepétől ez a tendencia megtört, s újabb zuhanás kezdődött (1. sz. grafikon).

A központi bankoknak most alaposan fel van adva a lecke. Az áremelkedések fékezése érdekében emelniük kell a kamatokat, de úgy, hogy az eladósodott országok, vállalatok, önkormányzatok, s jó esetben a családok minél kisebb hányada kerüljön csődbe. Ez lényegében lehetetlen, a kisebb-nagyobb csődök elkerülhetetlenek. Az IMF máris elkezdte pl. a legeladósodottabb elmaradott országok tartozásainak átstrukturálását.

Ráadásul ma már széles körben egyetértés van a nemzetközi gazdasági szakirodalomban, hogy bő évvel a rövid fellendülés után újabb gazdasági visszaesés (ezzel W alakú válság) következik 2022 végén és 2023-ban.³ Feltűnő, hogy az IMF berkeiben is már egy éve nyíltan beszélnek a lefelé mutató bizonytalanságokról, a lassulásról, a rizikótényezők erősödéséről. S a legfeszítőbb problémaként az inflációt, valamint annak kezelését, valamint az adósságproblémát emelik ki (pl. Gopinath, 2022). Az IMF vezérigazgatója, Kristalina Georgieva 2022 októberében a Georgetown Egyetemen pedig már direktben kimondta (Georgieva, 2022): „...a recesszió kockázata nő... A helyzet valószínűleg inkább rosszabbodik, mint javul. A bizonytalanság továbbra is rendkívül magas a háború és a világjárvány összefüggésében. Lehetséges még többféle gazdasági sokk. A pénzügyi stabilitási kockázatok nőnek: az eszközök gyors és rendezetlen átárazását felerősíthetik a már meglévő sebezhetőségek, ideértve a magas államadósságot és a likviditási aggályokat a pénzügyi piac kulcsfontosságú szegmenseiben.”

³ Az Egyesült Államokban 2022 második és harmadik negyedévben csökkent a GDP, ami technikai értelemben már recesszió a bevett szabályok szerint. Az más kérdés, hogy a recessziót tagadni igyekeznek az állami intézmények és maga Biden elnök is.

A 2008. évi válságot annak idején legvilágosabban előre jelző Mr. Végzet, azaz Nouriel Roubini pedig ugyancsak október elején, a Project Syndicate-ben megjelent cikkének címével már be is jelentette, hogy az általa az inflációs jelenségek kezdetétől előre jelzetteknek megfelelően „Itt a stagflációs adósságválság” (Roubini, 2022). Pontosabban a küszöbén vagyunk: „A stagflációs negatív kínálati sokkok körülményei között sokkal nehezebb lágy landolást elérni, mint amikor a gazdaság túlmelegszik a túlzott kereslet miatt. A második világháború óta nem fordult elő, hogy a Fed puha landolást ért volna el 5% feletti inflációval (jelenleg 8% felett van), és 5% alatti munkanélküliséggel (jelenleg 3,7%). Ha pedig az Egyesült Államok számára a kemény leszállás az alapvonal, akkor ez Európában még valószínűbb az orosz energiasokk, Kína lassulása, valamint az EKB Fed-hez képest mutatott nagyobb lemaradása miatt”. Bátran jelenti ki: „Az év végi kemény landolást kell alapforgatókönyvnek tekinteni.”

A globális gazdaság (és a világrend) tehát évtizedek óta nem tapasztalt feszítő, labilis helyzetben van. Jelentős strukturális átalakításokra lenne szükség a kapitalista világgazdaság érdekeltségi rendszerének, egyensúlyi viszonyainak, dinamikájának helyreállításához.

A termelékenységi-beruházási-profitszinttel kapcsolatos említett problémákon túl is. Így például lehetetlen helyzet, hogy a pénzügyi-spekulációs jövedelmek hozamrátái – a kapitalizmus előző korszakaitól eltérően – magasabbak, mint a termelő egységek profitrátái. Igen, a pénzügyi luftballont le kellene „engedni”! Fenntarthatatlanok a sok adós esetében visszafizethetetlen adóssághegyek, melyek a hitelezők számára (ezek maguk is felelősek a helyzetért) örökjáradékot biztosítanak. Igen, az adósságokat le kellene írni, át kellene strukturálni. Hosszú távon fenntarthatatlan, hogy az állami költségvetési csomagok jelentős része a versenyképtelen vállalatokat (a centrumországokban tehát a cégek 20%-át) és a csődtől menekülő adósokat szubvencionálja. A költségvetési bevételek sokkal jobban szolgálhatnák az egyensúly helyreállítását, a növekedést, a társadalmi közös infrastruktúrát, a szolgáltatásokat, a környezetünk megóvását. Nem sorolom tovább, hosszan folytatni lehetne.

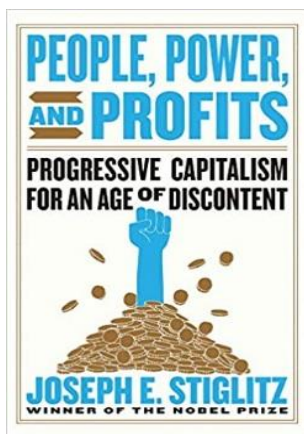
Azt gondolom, nem nehéz manapság rámutatni a globális kapitalizmus mai működési módjának konkrét gyengeségeire, ezzel a szükséges változtatásokra. **A legnagyobb kérdés azonban az, hogy megvan-e a folyamatok főszereplőinek tudatossága, érdekeltsége és lehetősége a kapitalizmus működési módjának további változtatásához?**

Hogy jobban válaszolni lehessen erre a kérdésre, tekintsük át dióhéjban, hogy a működési modellbeli változtatások szükségességét leginkább felismerő nyugati hangadó közgazdászok és a valós folyamatokra erősen ható nemzetközi gazdasági intézmények mely problémákat állítják a középpontba, milyen reformokat vizionálnak a kapitalizmus működési rendjében?

Hangadó közgazdászok és globális intézmények a jövő kapitalizmusáról

Terjedelmi korlátok miatt szűkszavúan, a lényegre koncentrálunk. Részben kivétel Joseph Stiglitz és Dani Rodrik, akik átfogó koncepciót dolgoztak ki.

Joseph Stiglitz talán elsőként – még a Világbank alelnökeként, „belülről jött emberként” – kezdett foglalkozni a létező kapitalizmus akadozó működésével és feszítő

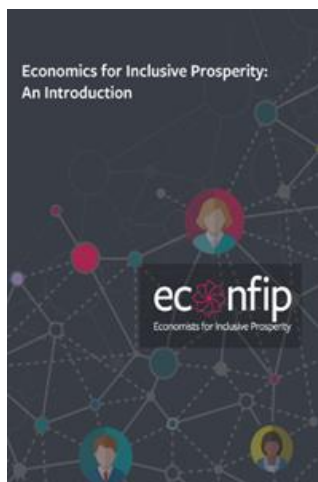


társadalmi dimenzióival (már a kilencvenes évektől, részben a civilszervezetekkel együtt folytatott ún. SAPRIN kutatások hatására). Sokoldalú vizsgálatait 2019-ben megjelent könyvében (Stiglitz, 2019) összegezte, melynek címe: Ember, hatalom, profitok. Alcíme: Progresszív kapitalizmust az elégedetlenség korszakában. Kifejti, hogy a 40 éves neoliberalizmus (a gazdagok adócsökkentése, a munkaerő és árupiac deregulációja, a finanszírozás, a globalizáció megvalósult formája) lassú növekedést, egyenlőtlenséget, a bérek stagnálását hozta. Azt

feszegeti, hogy milyen gazdasági rendszer vezethet az emberi jóléthez. Válasza: se középbal-liberális, se szélsőjobboldali!

„Progresszív kapitalizmust” hirdet, melynek jellemzői: 1. A piac, az állam és a civil társadalom egyensúlya (növekedés, környezet, pénzügyi stabilitás, egyenlősítés, egészségügy, oktatás). 2. A „nemzetek jóléte”, amihez a piacok jogi korlátozására és demokratikus kontrolljára van szükség. Járadékgazdaság helyett értéktermelést! 3. A nagyvállaltok piaci erejének csökkentése, a munkavállalók tárgyalási pozíciójának javítása. 4. A gazdasági és politikai hatalom szétválasztása.

A „konceptiógyártás” fontos embere **Dani Rodrik**. Kollégáival világméretű tudományos network-öt hirdettek egy új kapitalista szisztéma kidolgozására. Aki küld



egy 12 oldalas témába vágó dolgozatot és azt elfogadják, az tagja lehet a hálózatuknak (Rodrik, évszám nélkül). Kiadtak egy gyűjteményes kötetet (lásd a képet), amely sok tekintetben hasonló vonalakon halad, mint Stiglitz koncepciója. Szabadon olvasható (Rodrik, 2019). A címével ellentétben az inkluzív fejlődésen túl sok stratégiai-működési tényezőről szó esik: az óriáscégek megadóztatásáról, a munkásság állami segítéséről és általában a dolgozók kollektív érdekérvényesítéséről, a pénzügyekről, még a választási rendszerről is stb.

Kiemelem Rodrik sok írásában kifejtett alapnézeteit. Szerinte a piac hibákat követhet el szabadverseny és állami beavatkozás esetén is. Mégis az állami regulálás a jobb, mert enélkül nem eléggé fejlődne a társadalmi közös érdek és infrastruktúra. El kell kerülni, hogy az állami érdekérvényesítés címén a magánhasznok érvényesüljenek. Van olyan helyzet amikor a gazdaságosságot (profitot) meg kell előznie a közösségi érdek érvényesítésének. Rodrik szerint nincs egyetlen üdvöztető modell. Például a nemzetközi áramlásokat úgy kell szabályozni, hogy egyaránt szolgálják a különböző kapitalista modelleket alkalmazó fejlett és elmaradott országok prosperitását. Ugyanezért el kell kerülni a gyengébbek lehetőségeit elvevő hiperglobalizációt. Fontos szerepet szán az iparpolitikának is.

Villantsuk fel további neokeynesiánus gondolkodók összefoglaló véleményét a kapitalizmus átalakulóban lévő modelljéről! **Robert Skidelsky** professzor, aki Keynes életrajzírója és aktív megmondóember, 2021-ben a „gazdaságpolitika csendes forradalmáról”, „lopakodó keynesianizmusról” írt. Azt fejtegette, hogy „át kell írni a fiskális szabályokat, hogy aktívabb anticiklikus politikát folytathassunk és az állam sokkal nagyobb szerepet vállaljon a tőkeallokációban” (Skidelsky, 2021). **Martin Wolf**, a Financial Times híres kolumnistája még 2019 végén így foglalt össze a lényegét a Hogyan reformáljuk meg a mai spekuláns kapitalizmust? c. cikkében: „Foglalkoznunk kell a gyengült versennyel, a termelékenység lassú emelkedésével, a jelentős egyenlőtlenségekkel és az ellaposodott demokráciával” (Wolf, 2019). **Thomas Piketty**, a jövedelmi egyenlőtlenségek híres kutatója, „részvételi szocializmusról”, álmodozik. Ennek fontos tényezői: a vagyon és jövedelem progresszív megadóztatása, a vállalati és egyéb döntéshozatal demokratizálása (az „együttdöntés” inkluzív rendszere), az oktatáshoz, az egészségügyhöz és az alapjövedelemhez való egyenlő hozzáférés (Piketty/1, 2020, az idézetek innen: Piketty/2, 2020). A kapitalizmus újratervezése című témánkba vágó kötet – melyet a nemzetközi véleményformáló **Mariana Mazzucato** professzorasszony másodmagával szerkesztett – magyar nyelven is megjelent (A kapitalizmus..., 2018). Ebben közel tucatnyi szerző, köztük Joseph Stiglitz, frontálisan és több irányból támadja az ortodox gazdaságelméletet. Mazzucato újabban Biden elnök aktív gazdaságpolitikáját dicsérte az Építsük vissza az államot c. cikkében, de hozzátette: „A gazdaság jobbá alakításához nemcsak a gondolkodásmód megváltoztatására lesz szükség, hanem egy új társadalmi szerződésre is, amely a profitszerzés helyett az értékteremtést támogatja, a kockázatokat és a többleteredményeket is társadalmasítja és a közjóba fektet be, nem pedig csak egyes vállalatokba vagy ágazatokba” (Mazzucato, 2021).

Az állam kényszerűen megnőtt szerepéhez kapcsolódva bontakozott ki a sokak részvételével folyt vita a **modern monetáris elméletről** (MMT, Modern Monetary Theory). Hívei visszatérnének az állami pénzkibocsátás (koltekezés általi kibocsátás) II. világháború után alkalmazott rendszeréhez, ami azt is jelenti, hogy az állam finanszírozza a saját kiadásait, akár a teljes foglalkoztatást, mégsem keletkezik adóssága. Ez a teória még a nem-liberális közgazdászokat is megosztotta. Pl. **Paul Krugman** szerint az MMT

túl messzire megy az államháztartási hiány támogatásában, és figyelmen kívül hagyja ez utóbbi inflációs hatásait. Szerinte aktív fiskális expanzió lehetséges monetáris túlköltekezés nélkül is (Krugman, 2019). Ugyanakkor **James K. Galbraith** védi az MMT koncepciót, és a neoliberális kritikákra reagálva azt állítja, hogy „a keynesi hagyományban mélyen gyökerező és a teljes foglalkoztatottság elérése mellett következetesen elkötelezett MMT megmutatja, hogy a jó közgazdaságtant és az egészséges politikát nem kell homályos ködbe burkolni” (Galbraith, 2020).

A 2010-es évek derekától **a hangadó és nagyhatalmú nemzetközi intézmények** is elkezdtek megváltoztatni a szemléletüket, vagy legalább a retorikájukat a tények és főleg a kényszerek hatására. Sok tekintetben a közvélemény hangulatára reagálnak, ezért ritkábban hozzák szóba a közgazdasági iskolákat, pl. a neoliberális elmélet módosításának szükségességét. Nézzük dióhéjban a szemléletük változásának folyamatát és tartalmát!

Jelentős szerepe volt **Klaus Schwabnak**, a davosi Világgazdasági Fórum kezdeményezőjének és lelkének. Az ő javaslata alapján kezdték tanulmányozni a lassú növekedés okait és a jövedelmi különbségek növekedését. A 2017-es Davosi Fórumhoz kapcsolódva jelent meg az első Inkluzív növekedés és fejlődés című jelentés, mely gazdaságpolitikai ajánlásokat is tartalmazott (The Inclusive Growth..., 2017). Ez az anyag egyszerre lehetségesnek tartotta a növekedésösztönzést és az egyenlősebb tendenciát, a társadalmi integrációt. Már tudjuk, ezen célokhoz egyelőre nem kerültünk közelebb, sőt...

A korábbi közgazdasági fővonal és a „washingtoni konszenzus” a kormány kudarcait tekintette a gyenge növekedési teljesítmény okának, és azt tanácsolta a kormányoknak, hogy „álljanak félre” a piaci erők előtt. **A Valutaalap, a Világbank és a Kereskedelmi Világszervezet** 2021-es tavaszi éves ülésein és sok újabb publikációjukban azonban a gazdaságok törékenységre és a technológia fejlődés kiegyensúlyozatlanságára hivatkozva már aktívabb állami szerepvállalást, több fiskális kiadást, több hitelpénzt, esetenként struktúrapolitikát javasolnak. Például vitatéma, hogy elengedjék-e a súlyosan eladósodott cégek kezét. Anyagjaikban továbbá megjelenik a szegénység, a társadalmi nyugtalanság és polarizáció, a nemek közötti és etnikai egyenlőtlenségek, a társadalmi mobilitás csökkenése, valamint az éghajlatváltozásból eredő veszély és kezelésének szükségessége. A nemzetek közötti és a nemzeteken belüli

egyenlőtlenség csökkentését célzó intézkedéseket támogatnának akár a gazdagok magasabb adói révén. **Kristalina Georgieva**, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) vezérigazgatója, 2022 februárjában már új társadalmi szerződés szükségességéről beszélt (Shafik and Georgieva, 2022). Az elmúlt hónapokban azonban az egyre nehezebb világgazdasági helyzet lett a fő téma a nemzetközi szervezetekben.

António Guterres ENSZ főtitkár az új globális kihívásokra adandó válasz legfőbb irányait a 2021-es Our Common Agenda című jelentésében foglalta össze (Guterres, 2021, p. 3-5.). Egy új globális konszenzus, a minden emberrel való szolidaritás, a kormányok és a népek között új társadalmi szerződés gondolatát hangsúlyozza. Mindenki számára az emberi jogok, a közjavak, a szociális védelem, az egészségügyi ellátás, oktatást, lakhatás biztosítását kezdeményezi. Szerinte a gazdaságot vezérlő mutatórendszert (GDP-t) is ehhez kell átalakítani, hogy a romboló hatású gazdasági tevékenységek lepleződjenek és a gazdasági növekedés valódi hatása az emberekre és a környezetünkre követhető legyen. Erősebb, hálózatosabb és befogadóbb (inkluzívabb) multilaterális rendszert irányoz elő. Ebben a szellemben volt állam- és kormányfőkből tanácsadó testületet hoz létre és Szociális Világcsúcs összehívását javasolja 2025-re.

Végül említsük meg, hogy a tőkeérdeket legközvetlenebbül képviselő **McKinsey Global Institute** több anyagában is új hangnemet használ, de erősen hangsúlyozza az új modellre való átállás nehézségeit is. Egy a McKinsey Quaterlyben megjelent anyag (Sternfels at al, 2021) szerint a három cél – a növekedés, a fenntarthatóság és a befogadás – egymást támogathatja, de nem mindig ugyanabba az irányba húz. Ezért nehéz kérdés, hogy hogyan építsünk olyan jövőt, amely mindhárom célt megvalósítja.

Az ismertetett koncepciók üzeneteinek megvalósíthatóságáról alább lesz szó.

Csomópontválság és kiútkeresés

Milyen jellegű a minden bizonnyal hamarosan elmélyülő, de előfolyamataiban már megindult világgazdasági válság és milyen út vezethet ki belőle? Ennek magyarázatában kiemelkedő fontosságúnak tartom **Rozsnyai Ervin** filozófus gondolatait (Rozsnyai, 2002).

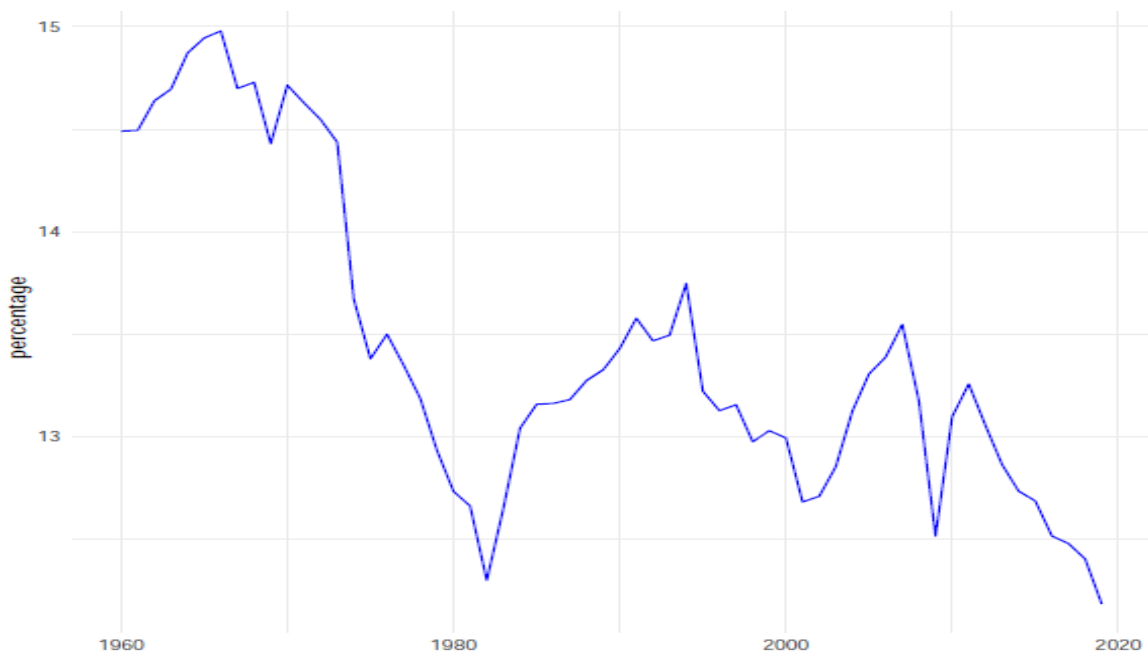
Szerinte korunk kapitalizmusa a **transznacionális monopolkapitalizmus**, mely a monopolkapitalizmus (imperializmus) harmadik korszaka – a magánmonopolista és az

állammonopolista szakasz után. Az általánosan is elfogadott, hogy a transznacionális kapitalizmus (a neoliberális korszak) az 1970-es évektől indult. Legfontosabb specifikuma, hogy a gazdasági viszonyok nemzetköziesítésével (globalizálásával) és liberalizálásával (dereguláció, privatizáció, piacnyitás, eladósítás) ellentételezték a profitráták 60-as évek második felétől vészesen felgyorsult süllyedő tendenciáját, de végül ez csak egy évtizedig, átmenetileg sikerült (3. sz grafikon). A globális bruttó (adózás előtti) profitráta már a COVID válság előtt, 2018-19-ben (!!!) alacsonyabb szinten volt, mint 1981-ben, az eddigi mélypontján.

3. sz. grafikon

A világméretű bruttó profitráta (1960-2019)

Aggregating Country Profit Rates Using PPP Exch Rates, All Obs



Forrás: Extended Penn World Tables 7.0

Mint az 1. sz. grafikonban feljebb láttuk, a válságokat mindig megelőzi és végigkíséri a profitráta hirtelenebb zuhanása (s emiatt a beruházások és a termelékenység növekedési ütemének visszaesése). Lényegében véve ezáltal került

felszínre a profitot nem hozó túltermelés, a túlkapacitás,⁴ az eszközök, köztük pénzeszközök fedezet nélküli túlértékeltsége, s hirtelen megkezdődött a konjunktúraciklus mélyhulláma: az általános elértéktelenedés, a visszaesés, azaz a válság.

Rozsnyai ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy **vannak olyan mély és általános válságszakaszok, „csomópontválságok”, melyekből a kilábalás nem spontán. Kiút (mint a 70-es években) csak az intézményes akadályok eltakarításával, a működési mód, a kapitalista termelési viszonyok átalakításával, tehát „viszonylagos vagy belső ugrással”, vagy társadalmi formaváltozással, „forradalmi ugrással”, a kapitalizmuson túli formációval lehetséges (i. m. 28. o.).**

Figyelembe véve 1. 2010-es évek „szekuláris stagnálását”, azaz az összkapitalista szekér „beragadását”; 2. a 2008-as pénzügyi és a 2020-as Covid-válság nyomán a jelen dolgozat elején felsorolt részleges működési mód változásokat, melyek egyfajta liberális és keynesi policy mix felé mutatnak; 3. az USA fokozódó félelmét a felemelkedő Kína, de pl. akár Európa konkurenciájától, az ellátási láncok bizonytalanságaitól, s ezért piacvédő és deglobalizációs világgazdasági tendenciát kezdeményezett; továbbá 4. a 2022 végétől szinte biztosan kiteljesedő Új Nagy Válságot, 5. a politikai ellenerő gyengeségét, **jogosan vélelmezni lehet, hogy ezúttal is olyan általános válságról van szó, amely belső működési mód átalakulást követel. A kapitalizmus un. neoliberális korszakának minden bizonnyal vége szakad.**

S milyen jellegű változásokra lenne szükség? Az előző pontban bemutatott **keynesiánus gyökerű közgazdászok** az eddigi neoliberális modell kritikáját kifejtve nem egyszerűen a nagyobb állami szerepvállalásról szólnak. Konceptiójuk – az én olvasatomban – tulajdonképpen egy **új társadalmi szerződést** tartalmaz a munkavállalói

⁴ Az elmúlt két évben – éppen ellenkezőleg – több gazdasági ágazatban az ellátási láncok kapacitáshiánya volt jellemző. A pénzbőséghez képest elmaradó kínálati hiány pedig – volt már róla szó – nagymértékben hozzájárult a rég nem látott infláció elindításához, ezzel a gazdasági mélyhullám, a most beköszönő recesszió előkészítője lett. Itt is hozzá kell tenni, hogy a termelő és szolgáltató kapacitásokkal nem követhető hatalmas kereslet – már 2019 második felétől (!), majd még inkább a 2020-as Covid válságtól – a korábbiaknál is lazább monetáris és fiskális gazdaságmentő, recesszióellentételező expanzív gazdaságpolitikának volt köszönhető. Az ellátási láncok akadozásában továbbá geopolitikai tényezők is szerepet kaptak, amennyiben az USA ellátásbiztonságára hivatkozva, valójában az erősödő konkurenciától félve (súlya a világexportban 2000 óta 12-ről 8 %-ra csökkent!) kereskedelemkorlátozó, deglobalizációs lépéseket tett nem csak Kínával, egyes esetekben szövetségeseivel szemben is! 2022 tavaszától az orosz-ukrán háború és a nyugati embargós politika (Oroszország mellett Venezuela, Irán ellen) ugyancsak megzavarta a korábbi ellátási láncokat, különösen a szénhidrogének és a belőlük készült termékek, továbbá az élelmiszerek piacát.

érdekek, a szakszervezetek, a civil szervezetek szerepének, tehát a társadalmi érdekérvényesítés lehetőségének növelésével, a transznacionális társaságok hatalmának némi korlátozásával. Ebben az irányban a radikálisabbak – indokolt esetekben – akár a profitmotívum részleges korlátozását is lehetségesnek tartják. Továbbá – Stiglitz szavaival élve – „járadékgazdaság helyett értéktermelést” követelnek. Olyan szabályozásért állnak ki, amely a nemzetközi gazdasági viszonyokban az elmaradott országok helyzetét egyenlőbbé teszi. Bizonyos mértékig a kapitalizmus alapmechanizmusait érintik, éppen a kapitalizmus megőrzése érdekében. A világgazdaság tőketulajdonos főszereplőinek gazdasági és politikai erejét felmérve e korlátozott reformok megvalósíthatósága szerintem kérdéses, de a társadalmi diskurzusban és küzdelmekben bizonyosan erősödő szerepe lesz e gondolatoknak.

Ezután pedig tekintsük át a nemzeti és globális gazdaságpolitikákra sokkal közvetlenebb hatást gyakorló **nemzetközi globális intézményeknek** az új modell szempontjából értelmezhető, ugyancsak az előző pontban ismertetett üzeneteit. Ez valamivel részletesebb elemzést kíván, mégpedig azért, mert **felsejlik egy hatalmas diszkrepancia! Vajon a nemzetközi intézmények ismertetett víziói hozzájárulhatnak a globálisan akadozó, szekuláris stagnálással és válságjelenségekkel küzdő, neoliberalizmusból lassan kiábránduló magántőke szempontjából vett ösztönzőbb gazdasági helyzet és légkör kialakításához?** Konkrétabban: a környezetünk védelmében globálisan szükséges sokszázmilliárd dolláros fejlesztések, a cégektől elvárt nagyobb környezeti felelősségvállalás, továbbá az inkluzív növekedés keretében a dolgozók bevonására és a szegények támogatására, az oktatási, egészségügyi esélyegyenlőségre költendő hatalmas összegek – ezek mind – valóban emelni fogják a jövedelemszintet a vállalatok széles körében? Itt nem e célok össztársadalmi hasznosságáról beszélek. A környezettudatos és egyenlősítőbb célok önmagukban humanista jövőképek. Én itt a kőkemény valóságra, az érdekviszonyokra kérdezek rá. Valóban e pozitív irányú célok vezérelhetik a jövő kapitalista modelljét, a válságszakaszból való kilábalást? A profitorientált vállalkozások valóban áldozni fognak ezekre, a kormányzatok valóban erre fogják költeni a mindig szűkös, a jelenlegi energiaválságban részben éppen a környezetszennyező termelés újraindítására fordított költségvetési pénzt? E kérdéseket nemcsak én teszem fel.

Martin Wolf (2020) a Financial Times-ban szkeptikusan ezt kérdezi: „amikor az üzleti vezetők azt mondják nekünk, hogy most a társadalom tágabb szükségleteit fogják szolgálni, megkérdezem: először is, hiszek-e abban, hogy megteszik? Másodszor, hiszek-e abban, hogy tudják, hogyan kell ezt csinálni?” A McKinsey Global Institute fentebb már idézett óvatos kritikája az egész modellre utal. Eszerint – mint már idéztem – nehéz lesz olyan jövőt kreálni, amely az új modell legfontosabb céljait – a növekedést, a fenntarthatóságot és a befogadást – egyszerre tudja megvalósítani.



A zöld és inkluzív célok ellentmondását a vállalati profitokra orientált hatékonysággal a legkonkrétabban a **The Economist Intelligence Unit** kutatóintézet jelentése (How the pandemic..., 2021) veti fel. Bár a mostani válsághelyzet előtt készült, de érdemes kicsit részletesebben idézni, mert sok tekintetben jól bemutatja a mai kapitalizmus már elindult és várhatóan megerősödő új működési mechanizmusait is. A következőkben az EIU anyagának pontjait lényegében szó szerint, de rövidítésekkel közlöm, a kiemelések tőlem.

- A kormányok az elmúlt években korábban soha nem látott mértékű támogatást nyújtottak az egyébként nem életképes, nem produktív "zombi" cégeknek. Ezeknek a mechanizmusoknak a megszüntetése politikailag problematikus lenne. Következésképpen **a legtöbb kormány az alacsony termelékenység-növekedés, a magas adósságállomány és az elégtelen beruházások forgatókönyvét fogja előnyben részesíteni.**
- **Az iparpolitika újjáéledt, de a zöld "küldetésorientált" beruházások és ugyanakkor a nemzeti kedvenc cégek védelmének formáját öltötte.**
- A kormányok valószínűleg olyan intézkedéseket fognak előterjeszteni, amelyek **a szociális jólét és a munkahelyek biztonságának fokozására** irányulnak az állandó alkalmazottak és az ideiglenes szerződéssel foglalkoztatottak számára.
- **A világjárvány rekordmagasra növelte a költségvetési hiányt**, ami kérdéseket vet fel azzal kapcsolatban, hogy a jelenlegi adózási rendszereket hogyan kell megváltoztatni. A

kormányok valószínűleg **tőkenyereségadót vagy ingatlanadót** fogadnak el. Megadóztatják a szennyező iparágakat.

- **Az adósság fenntarthatóságát egyre inkább az adósságtörlesztési képességen fogják mérni**, nem az adósság nagyságán.
- A nem konvencionális monetáris politika, beleértve a **menyiségi lazítást (QE)**, **továbbra is jellemző marad** a fejlett gazdaságokban még legalább néhány évig.
- **A központi bankok** a független, inflációs célú stratégiákról **áttérnek a fiskális politika implicit és néha explicit támogatására**.

Ezekben a megállapításokban több olyan van, amely a jelenleg divatos fejlesztési célok és a vállalati vagy/és nemzetgazdasági érdekek ellentmondására utal. Ráadásul azt jósolja, hogy a zombicégek és a "nemzeti kedvenc cégek" finanszírozása a hatékonyságnövelő beruházások ellenében fennmarad. Az EIU a reális észrevételek ellenére sem fogalmaz meg általános kritikát vagy új víziót. Végkonklúziója csak ennyi: „Sok fejlett ország számára valószínűleg az alacsony növekedés és az alacsony infláció 'új közepszerűsége' lesz a norma". Nem éppen biztató kép, ráadásul az utóbbiban nagyot tévedtek, hiszen azóta súlyosan inflációs korszakba jutottunk. A központi bankok ugyanis valóban a fiskális politika szolgálatába álltak. **Az általunk vizsgálni kívánt új kapitalista modell szempontjából az EIU jelentése azt üzeni, hogy a 2010-es években megkezdődött modellbeli tendenciák, változások folytatódnak, megerősödnek. A várt elmozdulások azonban inkább mennyiségiek, nem jelentenek a már elindult folyamatokon túl jelentős működési mód változást. Valójában azonban ennél nagyobb fordult várható, hiszen közben megjelent a vágató infláció és bizonyosan mély, esetleg kevésbé mély válságszakasz következik.**

Szerintem tehát valódi és erősödő dilemma, hogy hogyan egyeztethető össze a humánus társadalmi célok finanszírozása a tőkejövedelmek megfelelő szintjével. Mint az EIU és a McKinsey idézett megállapításai mutatják, kevésbé. **A valódi nagy kérdés**

az, hogy a vállalatok profitjának maximalizálása alapján működő kapitalizmus meddig tud működni a megkoptatott profitszintek mellett?⁵

Tehát a mai kapitalizmus nehézségei között – újra és újra aláhúzom – valójában a termelés gyenge jövedelmezősége a legnagyobb dilemma. **Az átlagprofit hosszútávú tendenciális esését** a termelő ágazatokban (korábban és ma is) lényegében és elsősorban az okozza, hogy a vállalkozói tőkében (a technikai fejlődés, valamint a vállalkozói takarékoság és profitérdekeltség kényszere folytán) az állótőke aránya korszakosan nő, míg az új értéket, ezzel profitot is létrehozó munkaerő aránya csökken (nő a termelésben lekötött tőke szerves összetétele). Ezen a tendencián a kapitalizmus modelljén belül nem lehet változtatni.

Korunkban azonban van egy másik, **addicionális tényező is: a felfúvódott pénzügyi szféra, mely tőkét, erőforrásokat von el a használati értéket termelő és elosztó ágazatokból.** Ez azért alakult így, mert a neoliberalizmus korszakában – a kapitalizmus korábbi évszázadaival összehasonlítva – a pénzügyi tőke hatalma kiteljesedett, amivel összefüggésben a pénzügyi és spekulációs befektetések hozamrátája magasabb lett, mint a használati értékeket létrehozó és elosztó ágazatoké.

A most vázolt ellentmondásról, azaz a pénzügyi luftballon és a lassú gazdasági-strukturális fejlődés összefüggéséről is született figyelemre méltó kritikai elemzés a **McKinsey Global Institute**-ban (Woetzel at al, 2021.). Ebben a manapság még elég egyedi és ezért is izgalmas kötetben a világ GDP-jének 60%-át előállító 10 ország (köztük Kína) adatai alapján arra jutottak, hogy rohamos a pénzügyi eszközállomány (luftballon)

⁵ Lehet, hogy most tévedek, de leírom. Öregfiú vagyok, s hosszú évtizedekre emlékszem vissza: mindig is voltak olyan igazságokat tartalmazó közéleti rágócsontok, amiket az intellektuálisabb közönség szájába adtak, vagy az a szájába vett. Az Új Világgazdasági Rend, a nemzetközi egyenlőtlenségekre koncentráló ENSZ határozat „a nemzetek gazdasági jogairól és kötelességeiről” (1974), a növekedés határai és az erőforrások szűkössége, a millenniumi fejlesztési célok, mostanában az inkluzív, meg zöld, meg fenntartható fejlődés, a feltétel nélküli alapjövedelem stb. A korábbi humánus koncepciók eredménye szegényes volt. A jelenlegi pozitív törekvések, mantrák megvalósulása sem díszmenet! Az elmúlt évtizedben és a Covid-válság óta is tovább nőttek a nemzetközi és az országokon belüli jövedelmi különbségek. Már statisztikák bizonyítják: a pandémiás válság alatt a leggazdagabbak rohamosan tovább gazdagodtak, s újra százmilliók sodródtak a létminimum alá. Igaz, a kimutatott abszolút szegények száma csökkent a Covid-válságig, de azóta újra százmilliókkal nőtt. A zöld aktivisták és politikusok is elégedetlenek a környezetvédelmi célok megvalósulásával is. A Párizsi Megállapodásban meghatározott éghajlati célok teljesítése évi 3-6 billió dollárnyi beruházást igényelne. Az ilyen célú beruházások értéke azonban csak 630 milliárd dollárt tesz ki, ötödét-hatodát annak, mint amennyire szükség lenne (Getting to Net Zero..., 2022.). Ráadásul az energiaválság keresztbe feküdt a környezettudatos politikáknak.

növekedése a reálgazdaságéhoz képest: 2000 és 2020 között a pénzügyi szféra és a nem pénzügyi szféra (lakosság és állam) pénzügyi eszközeinek (monetáris eszközök, részvények, kötvények és származékos termékek) nyilvántartott értéke a GDP 8,5-szereséről 12-szeresére nőtt. Ráadásul „a reálgazdaságban nyilvántartott eszközértékeken⁶ belül a beruházások jó része a termelés fejlesztéséhez szükséges megtakarítások helyett az ingatlanokba kerültek, amelyek 2020-ban a reálszféra vagyonának kétharmadát tették ki”. Ezzel szemben a gazdasági növekedést szolgáló termelőeszközök (tárgyi eszközök) a reálszféra vagyonának mindössze 20 százalékát érték el. A következtetés: **„meggyengült a történelmi kapcsolat a nettó vagyon bővülése és a növekedés között... És mi kell ahhoz, hogy újra egyensúlyba kerüljön a világgazdaság?... Egészséges-e a gazdaság számára, hogy a növekedés motorja a lakásárak emelkedése, s nem a termelőeszközökbe való befektetés? Jó-e, hogy a jólét többnyire a meglévő vagyon áremelkedéseiből épül fel? A legokosabb út tehát az lehet, ha a döntéshozók... a GDP-hez viszonyított mérleg stabilizálásán és csökkentésén dolgoznak. Ehhez át kell irányítaniuk a tőkét új, termelő ingatlanbefektetésekbe és a gazdasági növekedést felgyorsító innovációkba.”**

McKinsey Global Institute tanulmánya továbbá azt is hangsúlyozza, hogy **mindez gazdasági paradigmaváltásként is értelmezhető**, vagy pedig visszatérést jelenthet a „történelmi átlaghoz”. Kíváncsú, hogy ez a folyamat „lágyan” menjen végbe, de lehet, hogy hirtelen lesz. „A gyorsabb GDP-növekedés révén lágy újraegyensúlyozásra törekszünk, ez a legbiztonságosabb és legkíváncsúbb lehetőség. Ennek elérése érdekében **a tőke produktívabb és fenntarthatóbb felhasználásra való átirányítása korunk gazdasági szükségletének tűnik, nemcsak a növekedés és a környezet támogatása, hanem a jólét és a pénzügyi rendszereink védelme érdekében is.**”⁷ (Kiemelések tőlem: F. P.)

⁶ Ez 2020-ban a globális GDP 6-szorosa. Tehát a globális pénzügyi eszközök a reálgazdaságban nyilvántartott eszközök értéke együttesen a GDP 12+6-szorosát, tehát 18-szorát teszi ki.

⁷ A McKinsey véleménye távol áll a manapság divatos nulla növekedés koncepciójától. Ez az utóbbi elvontan szimpatikus nézet azonban nem eléggé számol a globális fejlettségi különbségekkel, továbbá azzal, hogy a kapitalizmus profitra orientálódó érdekviszonyai miatt a gazdasági lassulás, stagnálás azonnal működési zavarokat okoz. Csak a társadalom közös érdekeit következetesen előtérbe állító, társadalmi és gazdasági szinteket nemzetközileg és nemzeti keretekben közelítő és egyenlősítő, a természeti javak felhasználást globálisan tervező közösségibb modellben lenne lehetséges a maximális takarékoság Földünk kincseivel.

Feltehetően valóban a globális kapitalizmus új szakaszának, régi-új modelljének az egyik alapvonását villantja fel a McKinsey Global Institute ezen tanulmánya. Ugyanakkor talán azt is mutatja, hogy a mindennapok érdekviszonyai között a környezeti és társadalmi-szociális célok továbbra sem lehetnek a kialakuló új kapitalista modell középpontjában.

Kiemelten kell szólni két friss publikációról. 2022 októberére – nyilván a küszöbön álló Új Nagy Válság fenyegetésétől és a brit gazdasági válsághelyzettől is inspirálva – a hangadó üzleti körökben gyökeres fordulat kezdődött.

A Financial Times például olyan cikket jelentetett meg, melynek címe: **„Az üzleti élet új szabályai egy posztneoliberális világban. Az USA-ban a Laissez-faire gazdaságot lassan mindenhol felváltja az intenzívebb politikai fókusz”** – azaz állami beavatkozás (Foroohar, 2022, kiemelés tőlem F. P.). A szerző először Liz Truss brit miniszterelnök és pénzügyminisztere neoliberális gazdasági kormányprogramjának káoszos következményeire, egy hónapon belül bekövetkezett összeomlására hivatkozik. Ezután pedig kimutatja, hogy „a Fehér Ház már átállt a posztneoliberális korszakra”. A Biden-adminisztráció úgynevezett infláció ellenes programjáról szólva és a deglobalizációval is összefüggésben kiemeli, hogy az USA új gazdaságpolitikája a több szabályozásról, nagyobb állami ellenőrzésről, a munkaerőpiac ösztönzéséről, a szakszervezetek mozgásterének bővítéséről, a „dolgozó családok” támogatásáról szól. Kiemeli, hogy az iparpolitika szerepe nő, az új gazdaságpolitika „a szakpolitikai fókusz az elosztásról a gyártásra helyezi át”. Hozzáteszi: **„bár Washingtonban még nincs teljesen kidolgozott stratégia, egyértelmű jelek mutatkoznak arra, hogy a laissez-faire közgazdaságtannak vége”**.

Végül a **McKinsey Global Institute** ugyancsak 2022 októberi újabb tanulmánya (Bradley at al., 2022.) címében nyíltan felteszi a kérdést: **Új korszak küszöbén vagyunk?** A szövegben már lényegében tényként sorolja az eljövendő időszak öt fő jellemzőjét, előtérbe állítva a geopolitikai változásokat. **A világrendben**, a nemzetközi politikában az eddigi viszonylagos mérsékeltség átadja a helyét a blokkok közötti politikai polarizációnak. **A technológia** a geopolitikai verseny élvonalába kerülhet, és

megkérdőjelezheti az ember létét. Nagy kérdés, hogy milyen hatással lesz a következő technológiai hullám a munkára és a társadalmi rendre. **A demográfiai tényezők** hatására a fiatal világ egy előregedő városi világgá alakul. Az országokon belüli egyenlőtlenségek egyre nagyobb kihívást jelenthetnek a társadalmi struktúrában. **Az erőforrás- és energiarendszerekre** nagy figyelem kell, mert a közelmúltban az elégtelen befektetések és a geopolitikai zavarok valódi sebezhetőséget teremtettek. Izgalmas, hogy milyen dinamika játszódik le a jövőben azok között, akiknek kritikus erőforrásai vannak, és azok között, akiknek nincs, továbbá az is, hogy hogyan juthatunk el egy megfizethető, rugalmas és megvalósítható úton a klímastabilitás felé. Végül a **kapitalizációt** taglalja. Optimistán állapítja meg, hogy a gazdasági növekedés üteme normalizálódhat, de az előző OECD évszázad átadja a helyét az ázsiai századnak. Alapvető fontosságú a tanulmány szerint, hogy megtaláljuk a következő termelékenység motort a növekedés ösztönzésére. A növekvő tőkeáttétel és hiteltömeg azonban mérlegstresszé fejlődhet.

Milyen kapitalista modell következik?

Úgy gondolom, hogy ha a **mai kapitalizmus működési módjáról** (modelljéről) igazán elmélyülten beszélünk, akkor – az eddigi elemzésből is következik – egyaránt szólni kell a termelő alapjainak korábbi évtizedekhez képest lassú fejlődéséről, az ezt meghatározó társadalmi viszonyokról, ezen belül a tulajdonosi-érdekeltségi rendszerekről, struktúrákról (értéktermelésről és jövedelemeloszlásról), a tőke és a munka, továbbá a centrum és az elmaradottabb periféria kapcsolatáról (erőviszonyairól), a túlburjánzott, erőforráslekötő pénzügyi rendszerről, a felborult egyensúlyi mérlegekről stb. E modellszerű megközelítésben mondhatjuk, hogy – s ez több mint egy évtizede kezdődött – napjainkban végleg megerősödő, növekedési-termelési **csomópontválságban** van a kapitalizmus. Dinamizmusa, megújuló képessége erősen megkopott, belső ellentmondásai sokasodtak. E tanulmányban is sok konkrétum szerepelt mindennek bizonyítékaként. Itt és most azonban nem próbálunk, nem is lehet ilyen átfogóan elmélyült, konkrét modellt alkotni a kapitalizmus következő stádiumáról.

Senki sincs ugyanis olyan helyzetben, hogy részletekbe menően a jövőbe lásson. Lehetetlenség árnyalataiban megragadni, hogy milyen új globális kapitalista modell

várható, s annak keretében a centrumban, a félperifériákon és a legelmaradottabb periférikus függő országokban milyen változásokat, almodelleket hoz felszínre a történelmi helyzet. A várható változások csak tág keretekben függenek az eddigi fejlődéstől. Bizonytalanságot hoz a társadalmi erők szervezkedési-érdekérvényesítő képességének alternativitása, sőt még a történelmi véletlenek is. Nem tudhatjuk pontosan, hogy milyen ugyancsak alternatív történelmi eseményeken keresztül kerül felszínre a mai ellentmondásokból táplálkozó jövőmodell, de most valamennyire tisztult a kép.

Pár hónapja még kevesen, most már sokan látjuk, **hogy a reálfolyamatok, gazdaságpolitikák ellentmondásainak kiéleződése miatt⁸ megindult infláció és nyomában az irányadó kamatok növelése – mint mindig – adósságtörlesztési nehézségeket, csődöket okoz. Ráadásul az energiaproblémák, a magas energiaárak és általában az infláció csökkenti a fizetőképességet. Ezért nagy valószínűséggel elkerülhetetlen⁹ az Új Nagy Pénzügyi és Növekedési Válság, s ez fogja megadni a modellváltáshoz szükséges végső lökést. Minden bizonnyal a válság fogja megvalósítani a „teremtő pusztítást”: ez fogja elsöpörni a profitabilitás növelése útjában (különösen a 2008-as válság óta) felhalmozódott túlkapacitásokat, egyéb akadályokat. Tönkre fognak menni a zombicégek és a kevésbé versenyképes vállalatok, ugyanakkor leíródnak visszafizethetetlen adósságok, s feltehetően jelentősen elértéktelenednek a reálfedezet nélküli pénzeszközök, a kriptopénzek, a túlértékelt részvényárfolyamok, az államkötvények és más értékpapírok egy része is. Ugyanúgy, ahogy ez lenni szokott a válságszakaszokban, ahogy ez már el is kezdődött az elmúlt hónapokban. S lássuk be, a válság újra hatalmas szenvedést fog okozni** elsősorban a tőkével nem rendelkezőknek, a nem versenyképes cégek tulajdonosainak, a munkanélküliek növekvő seregének, az elinflálódó járadékból élőknek, az eladósodott szegény országoknak. Mindez tovább fogja erősíteni a szélsőjobboldali

⁸ Közrejátszott a Covid-válság és az ukrajnai háború, de az új nagy válság ezek nélkül is közeledett. Mint már szó volt róla, a világgazdaság már a Covid felbukkanása előtt, 2019 őszén a globális lassulás-válság állapotában volt (Németországban és az USA-ban már negatív növekedés volt), az infláció pedig a háború kitörése előtt egy évvel kezdődött, mégpedig a korábbiaknál sokkal nagyobb monetáris és fiskális válságmegelőző mentőcsomagok, a hatalmas mennyiségű „helikopterpénz” miatt.

⁹ Az Egyesült Államok megpróbálja a szinte lehetetlent: 2022-ben a FED inflációt fékező megszorító monetáris politikát folytat, a kormányzat ugyanakkor Biden elnök irányításával óvatos költségvetési ösztönző programokat is alkalmaz.

tendenciákat, de talán a baloldali kapitalizmuskritikát is. A válságból kivezető út nagyon homályos. Lesz-e pl. konszenzus a többpólusú világról, vagy a geopolitikával átszőtt konkurenciaharc, a feszültségek további háborúkhoz vezetnek? (Ha pedig esetleg elmarad a mélyválság, egy újabb nyögvenyelős, immár stagflációs évtized következhet, melyben egyre nőni fog a gyűlelely.)

Abban reménykedhetünk, hogy az új világégés elkerülhető, s a várható fájdalmas válságszakasz után eljön a konszolidáció időszaka, s akkor kibontakozhat az új (közel) globális kapitalista korszak. Mivel ez a maga modellszerű konkrétságában és heterogenitásában nem írható le, nagyon **röviden összefoglaljuk a jelen dolgozat elemzéseiből azokat a tendenciákat, jeleket, változásokat, melyek az új korszak modelljének várható tartalmát, lényegét mutatják.** „Csak” a kihívásokat (gazdasági és szélesebb társadalmi ellentmondásokat) és a változások előjeleit, csírait, megnyilvánulásait tudjuk megragadni. Vannak továbbá lehetőségeink a történelmi tapasztalatok alapján a valószínűségek becslésére. Mindez valamennyire orientál a jövő kitapogatásában. Ma már megfogalmazható az új (al)korszak néhány várható és fontos jellemzője.

1. Az bizonyos, hogy szervezett koncepció és erős ellenerő hiányában most **a kapitalizmus alapjai változatlanok maradnak.** Megmarad a magángazdaság, a vállalati szintű profitorientáltság, a nagy transznacionális társaságok, bankok, tőkealapok oligopolikus ereje és világméretű érdekérvényesítő képessége.
2. **A neoliberális korszaknak deklaráltan vége szakad. Ez azonban feltehetően nem jelenti az 1950-1960-as évek államkapitalista modelljének visszatértét,** amikor az állami vagyon részaránya egyes fejlett országokban a termelőeszközök több mint negyedét, az infrastruktúra nagyrésztét tette ki, s egyfajta központi reguláció erősen befolyásolta az ágazatok közötti tőkeallokációt, struktúrapolitikát. Nincs poszthadigazdálkodási helyzet, továbbá nincs erre kényszerítő mozgalom és nincs szovjet-keleteurópai konkurencia, mint a múlt század közepén.
3. **Ugyanakkor, hivatkozva az elmúlt évtizedek neoliberális piaci kapitalizmusának kudarcaira, a neoliberális korszakhoz képest nőni fog az összvállalkozói érdekek, makrogazdasági megfontolások és az állam**

gazdaságterelő funkciója. Erősödni fog az állami szerepvállalás a technikai fejlődésben, annak alkalmazásában, az infrastruktúra fejlesztésében, a közszolgáltatásokban, a nemzetközi konkurenciaharcban (mint ahogy azt Biden elnök un. infláció ellenes programja már megmutatta). A struktúrapolitika, az iparpolitika újra nagyobb polgárjogot kap.

4. **Nagy, elhúzódó viták várhatók azonban arról, hogy a spontán piac viszonyokat milyen területeken és mennyire szabad korlátozni. Az egyik kuksterület a nemzetközi pénzügyi rendszer** lesz. Mint a szakirodalmi vélemények ismertetéséből kiderült, ma még kevesen látják igazán (vagy szerepükből adódóan érdekeltek abban), hogy a felfúvódott pénzügyi rendszer a reálgazdaságtól hatalmas erőforrásokat von el, a spekuláció sok tekintetben romboló, az adóssághegyek gyakran visszafizethetetlenek és a hitelezőknek örökjáradékot biztosítanak. A másik oldalról pedig a várható válság és a pénzügyi rendszer közeledő újabb összeomlása fogja mozgósítani azokat az erőket (gazdaságpolitikusokat, politikusokat, vállalati vezetőket, tömegeket), amelyek felismerik, hogy a pénzügyi vízfej milyen veszélyesen torzítja a hasznos javakat előállító reálgazdaságot. Mint bemutattuk, már üzleti körök is eljutottak eddig a felismerésig.
5. **A másik fontos vitaterület a közérdek és a vállalati érdek viszonya lesz.** A jelen tanulmányban ismertetett újkeynesi közgazdászok és esetenként nemzetközi intézmények is (részben egyes civilmozgalmak tökevései alapján – „peoples first!”) azt is felvetik, hogy a profitokat korlátozni kell és lehet adott esetekben a közjó, a szociális célok és környezetünk védelme érdekében. E kényes kérdés körül is nagy viták és harcok várhatók, bár bizonyosan – **pozícióelőnyük, pontosabban tőkeerejük és hatalmi szerepük miatt – az üzleti körök érdekei lesznek erősebbek.** A progresszív gondolkodók új társadalmi közmegegyezést szorgalmazó, a civiltársadalom, a dolgozók, egyben a környezetvédelem érdekeit jobban érvényesítő koncepciója sem látszik a reális erőviszonyok alapján megvalósíthatónak, legfeljebb kisebb részeredményeket érhetnek el. Ezt a helyzetet csak nagy tömegmozgalom törhetné át.

6. A piac és a piackorlátozás területeiről és határozottságáról tehát nagy viták várhatók. A kapitalizmus alapjaiban nem hagyja el az oligopolikus piacgazdaságot, ilyen értelemben akár neoliberális érdekek és mechanizmusok továbbéléséről is beszélhetünk. Ugyanakkor az állami gazdaságpolitika egyes területeken erősebben korlátozni fogja a piaci spontaneitást. **Úgy gondolom, hogy a neoliberális után a policy mix kapitalizmus korszaka jött el.** Mint a dolgozat elején szerepelt, a 2008-as és a Covid-válság nyomán az ilyen irányú fejlődés már korábban megindult.
7. Minden bizonnyal **fontos szerepe lesz az új szakaszban a geopolitikai tényezőknek.** Az Egyesült Államokat védekezőbbé, egyben támadóbbá teszi csökkenőben levő világgazdasági súlya, Kína térnyerése, Oroszország megtörésének célja, általában a többpólusú világrend immár elkerülhetetlen erősödése, sőt feltehetően még saját, polgárháború lehetőségét felidéző belpolitikai feszültségei is. Jó, ha az emberiség totális globális háború nélkül meg tudja úszni az új geopolitikai és gazdasági világrendbe való átmenetet. A geopolitikai küzdelem nem csupán a katonai pozíciókért és haditechnikákért folyik majd, hanem – mint eddig is – az információs technikában, robottechnikában, biotechnológiában, mesterséges intelligenciában, a termelés és szolgáltatások automatizálásában stb. elérhető (erő)pozíciókért. Az ellátási láncok, ezen belül a nyersanyagok ellátásbiztonságáért folytatott hideg és meleg harc bizonyosan erősödni fog. **A lopakodó protekcionizmus, az ellátási láncok rövidülése, a lassú deglobalizáció még egy ideig biztosan jellemző lesz.**
8. A globális kapitalista szisztéma meghatározó szereplői tehát továbbra is a transznacionális társaságok, a nagy pénzügyi és befektetési szereplők konglomerátumai és a nemzetközi intézmények lesznek. Ezért úgy gondolom, hogy **nem egy vadonatúj globális kapitalista rend (stádium) alakul ki. Feltehetően az 1970-es években kezdődött transznacionális monopolkapitalizmus új, mondjuk B szakasza bontakozik ki immár a szabadpiaci neoliberális elvek deklarált visszaszorulásával.** A transznacionális társaságok, a globális bankok és tőkealapok tehát nagyobb szerepet fognak adni az államnak közös érdekeik érvényesítésében, a szabadpiac ellentmondásainak kezelésében, a profitszint

fenntartásában, a legsúlyosabb mérlegegyensúlyi zavarok kezelésében, a geopolitikai érdekeik érvényesítésében, továbbá ugyan ellentmondásosan, de a társadalmi nyugalom biztosításában, korlátozottan, de a környezeti problémák oldásában is. **E keretek között sokféle modell fog kialakulni** a centrumban, a félperifériákon és a perifériát képező országokban.

*

Végül visszatérünk Bognár József akadémikushoz, aki a hetvenes évek első felétől úgy remélte, hogy a nyersanyagár-robbanás nyomán a fejlődő országok számára kedvezőbb, a nemzetközi függőséget és jövedelemlecsapolást fékező Új Világgazdasági Rend alakulhat ki. Azt jól tudta, hogy a kapitalizmusnak – dinamikája helyreállításához – változnia kell, de azt nem sejtette, hogy az új működési mód a neoliberalizmus lesz, mely sok tekintetben éppen ellentéte az ÚVGR-nek, mert az egyenlőtlenségeket gerjeszti. Későbbi írásaiban határozottan a neoliberális elvek ellen foglalt állást.

Mindez annyiban tanulságos ma – itt a végén újra visszatérek erre –, hogy most nagyon sokan a környezettudatos és emberi szükségleteket jobban figyelembe vevő kapitalizmus kibontakozásában bíznak, miközben ezek megvalósításában a tőkehaszon érdekű termelés többnyire nem érdekelt, legfeljebb állami programok ösztönözhetik. Ne tévedjünk! **Nem igazságosság-vezérelt, hanem most is, akárcsak a hetvenes években, üzleti érdekű átalakulás elébe nézünk, ha ez történelmileg lehetséges. Félő, hogy ennek végső feltételeit az Új Nagy Válság teremti meg. A humánus inkluzív és zöld célok – a közvélemény nyomása mellett is – legfeljebb másodlagosak lehetnek.**

Irodalomjegyzék

- Banerjee, Ryan and Hofmann, Boris: Corporate zombies: Anatomy and life cycle. Pp. 53. BIS Working Papers No 882, Monetary and Economic Department. September 2020 (revised January 2022). <https://www.bis.org/publ/work882.pdf>
- Bradley, Chris - Seong, Jeongmin - Smit, Sven - Woetzel, Jonathan: On the cusp of a new era? McKinsey Global Institute Discussion Paper, October 20, 2022. <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/business%20functions/risk/our%20insights/on%20the%20cusp%20of%20a%20new%20era/on-the-cusp-of-a-new-era.pdf?shouldIndex=false> |
- Foroohar, Rana: The new rules for business in a post-neoliberal world. Laissez-faire economics in the US is slowly being replaced by a more intensive policy focus from start to finish. Financial Times, October 6, 2022.
- Galbraith, James K.: Who's Afraid of MMT? Project Syndicate, Dec 23, 2020. https://www.project-syndicate.org/commentary/why-central-bankers-fear-modern-monetary-theory-by-james-k-galbraith-2020-12?utm_source=Project%20Syndicate%20Newsletter&utm_campaign=11975ca994-covid_newsletter_12_31_2020&utm_medium=email&utm_term=0_73bad5b7d8-11975ca994-104744969&mc_cid=11975ca994&mc_eid=33414be8b6&barrier=accesspaylog
- Gaspar, Vitor - Lam, W. Raphael - Mauro, Paolo - Raissi, Mehdi: Tailoring Government Support. IMF BLOG. April 7, 2021. <https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2021/04/07/blog-fiscal-monitor-april-7-2021-tailoring-government-support>
- Georgieva, Kristalina: Navigating A More Fragile World. Speech. IMF October 6, 2022. https://www.imf.org/en/News/Articles/2022/10/06/sp-2022-annual-meetings-curtain-raiser?utm_medium=email&utm_source=govdelivery
- Getting to Net Zero with IFIs and Multilateral Partnerships. IMF Seminar, IMF Annual Meeting. YouTube Video. Letöltve 2022 október 13-án. https://www.youtube.com/watch?v=Y0CfIAFD_w
- Gopinath, Gita: A Disrupted Global Recovery. IMF BLOG, January 25, 2022. [A Disrupted Global Recovery \(imf.org\)](https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/01/25/a-disrupted-global-recovery)
- [Greenspan: Alan Greenspan on Causes and Implications of Secular Stagnation And Possibly Stagflation. AEI, 2016. https://www.aei.org/events/alan-greenspan-on-causes-and-implications-of-secular-stagnation-and-possibly-stagflation/](https://www.aei.org/events/alan-greenspan-on-causes-and-implications-of-secular-stagnation-and-possibly-stagflation/)
- Guterres, António: Our Common Agenda. Report of the Secretary-General. United Nations, NY, 2021. Pp. 86. https://www.un.org/en/content/common-agenda-report/assets/pdf/Common_Agenda_Report_English.pdf

- The Inclusive Growth and Development Report 2017. Szerk: Richard Samans – Jennifer Blanke – Margareta Drzeniek Hanouz – Gemma Corrigan. World Economic Forum, January 2017. Pp. 75.
https://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2017.pdf
- How the pandemic changed the global economy What next for economics and politics in a world of high debt and low growth? A report by The Economist Intelligence Unit. 2021. <https://infarvet.org.mx/wp-content/uploads/2021/05/The-EIU-Report-How-the-pandemic-changed-the-global-economy.pdf>
- A kapitalizmus újratervezése. Szerk: Michael Jacobs és Mariana Mazzucato. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 2018. 384 old.
- Krugman, Paul: Running on MMT (Wonkish). Trying to get this debate beyond Calvinball. The New York Times, 25 February 2019.
<https://www.nytimes.com/2019/02/25/opinion/running-on-mmt-wonkish.html>
- Mazzucato, Mariana: Build Back the State. Project Syndicate, Apr 15, 2021.
<https://www.project-syndicate.org/commentary/biden-lessons-from-us-moonshot-by-mariana-mazzucato-2021-04>
- Piketty/1, Tomas: Capital and Ideology. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) and London, March 10, 2020. Pp. 1104.
- Piketty/2, Tomas: Capital and ideology: interview with Thomas Piketty. Social Europe, 23rd December 2020. <https://socialeurope.eu/capital-and-ideology-interview-with-thomas-piketty>
- Roberts, Michael: The productivity crisis. May 30, 2021.
<https://thenextrecession.wordpress.com/2021/05/30/the-productivity-crisis/>
- Rodrik, Dani et al: Economics for Inclusive Prosperity. EFIP Network. Évszám nélkül.
<https://econfip.org/>
- Rodrik, Dani et al: Economics for Inclusive Prosperity: An introduction. Pp. 87. ECONFIP, Economists for Inclusive Prosperity. January 2019. Pp. 87. <https://econfip.org/wp-content/uploads/2019/02/Economics-for-Inclusive-Prosperity.pdf>
- Roubini, Nouriel: The Stagflationary Debt Crisis Is Here. Project Synicate, October 3, 2022.
https://www.project-syndicate.org/commentary/stagflationary-debt-crisis-is-here-by-nouriel-roubini-2022-10?utm_source=Project%20Syndicate%20Newsletter&utm_campaign=888e9e8e4a-covid_newsletter_10_05_2022&utm_medium=email&utm_term=0_73bad5b7d8-888e9e8e4a-104744969&mc_cid=888e9e8e4a&mc_eid=33414be8b6&barrier=accesspaylog
- Rozsnyai Ervin: Az imperializmus korszakváltásai. A szerző magánkiadása. Budapest, 2002, 191 old.
- Secular stagnation. Wikipedia. Letöltve 2022 november.
https://en.wikipedia.org/wiki/Secular_stagnation
- Shafik, Minouche and Georgieva, Kristalina on a New Social Contract. IMF Podcasts, 17 February 2022. <https://www.imf.org/en/News/Podcasts/All->

[Podcasts/2022/02/16/MD-Minouche-exchange?utm_medium=email&utm_source=govdelivery](https://www.project-syndicate.org/commentary/covid19-economic-recovery-plans-fiscal-policy-by-robert-skidelsky-2021-02?barrier=accesspaylog)

Skidelsky, Robert: The Silent Revolution in Economic Policy. Project Syndicate, February 16, 2021. <https://www.project-syndicate.org/commentary/covid19-economic-recovery-plans-fiscal-policy-by-robert-skidelsky-2021-02?barrier=accesspaylog>

Sternfels, Bob – Francis, Tracy – Madgavkar, Anu – Smit, Sven: Our future lives and livelihoods: Sustainable and inclusive and growing. McKinsey Quarterly, October 26, 2021. <https://www.mckinsey.com/featured-insights/sustainable-inclusive-growth/our-future-lives-and-livelihoods-sustainable-and-inclusive-and-growing>

Stiglitz, Joseph E.: People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent. W. W. Norton & Company, New York, April 23, 2019. Pp 366.

Wolf, Martin: How to reform today's rigged capitalism. Financial Times, December 3, 2019. <https://www.ft.com/content/4cf2d6ee-14f5-11ea-8d73-6303645ac406>

Wolf, Martin: Milton Friedman was wrong on the corporation. The doctrine that has guided economists and businesses for 50 years needs re-evaluation. Financial Times, December 8, 2020.

Woetzel Jonathan at al.: The rise and rise of the global balance sheet. How productively are we using our wealth? McKinsey Global Institute, November 15, 2021. <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/the-rise-and-rise-of-the-global-balance-sheet-how-productively-are-we-using-our-wealth>

Statisztikák

Extended Penn Wold Tables 7.0. Groninger Growth and Development Center.

<https://www.rug.nl/ggdc/productivity/pwt/pwt-releases/pwt-7.0>

Az adatbázist grafikonban idézi: Deepankar Basu – Julio Huato – Jesus Lara Jauregui – Wasner Evan: World Profit Rates, 1960-2019. University of Massachusetts Amherst. Economics Department Working Paper Series 318. 2022. Pp. 41.

https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1322&context=econ_workingpaper

FRED Economic Data/1, St. Louis FED. Letöltve 2022. 03.

<https://fred.stlouisfed.org/categories/109>

FRED Economic Data/2, St. Louis FED. Letöltve 2022. 04.

[M2 \(M2SL\) | FRED | St. Louis Fed \(stlouisfed.org\)](https://fred.stlouisfed.org/categories/109)

UNCTADSTAT/1. Letöltve 2022. 04.

<https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=95>